

«ԿԱՐՄԻՐ ԶՐԴՄՏԱՆ». ՊԱՏՄԱՆ-ԲԱՂԱՔԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Հարավային Կովկասի առավել տարօրինակ և դեռևս բավականաչափ չուսումնասիրված վարչատարածքային կազմավորումներից մեկը «Կարմիր Քրդստանն» է, որի կազմավորման և լուծարման պատճառների ուսումնասիրությունը կարևոր նշանակություն ունի ոչ միայն պատմական, այլև քաղաքական տեսանկյունից:

1923թ. հուլիսի 16-ին Ադրբեջանի ԽՍՀ Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի (ԿԳԿ, նախագահ Ս.Կիրով) որոշմամբ կազմավորվեց «Քրդստանն» գավառը: Այդ օրը դրվեց «Կարմիր Քրդստանի» կարճաժամկետ ու ծնական գոյության սկիզբը: Սինչ այդ, Ադրբեջանի ԽՍՀ ԿԳԿ-ն չորս լիազույմար նիստերի ընթացքում (1922թ. հոկտեմբերի 21-22-ին, դեկտեմբերի 30-ին և 1923թ. հունվարի 13-ին) չկարողացավ լուծել այդ հարցը ապագա գավառի սահմանների վերաբերյալ տարածայնությունների պատճառով. և միայն հուլիսի 7-ին ընդունվեց որոշում նրա կազմավորման մասին: «Քրդստանի» գավառը գտնվում էր Հայաստանի ու Լեռնային Ղարաբաղի միջև և ներառում էր Քեբրաջարի, Լաչինի և Կուբաթլիի շրջանները: Սակայն քրդական վարչական կազմավորման մասին խոսակցություններ կային արդեն 1921 թվականից: Այսպես, 1921թ. հոկտեմբերի 3-ին Ի.Ստալինի ղեկավարած Ազգությունների ժողովրդական կոմիսարիատն իր «Ազգությունների կյանքը» թերթում հրապարակեց «Պայմանագրային սովետական հանրապետություններում». Քրդստանում» վերտառառությամբ հոդվածը, որով խորհրդային հասարակությանը տեղեկացնում էր այն մասին, որ լրջորեն քննարկվում է «Քրդստանի հանրապետության» կազմավորման հարցը¹: 1921թ. ընթացքում բազմաթիվ նյութեր հրապարակվեցին այն մասին, որ «Կարմիր Քրդստանում» սարսափելի սով է սկսվել: Ի դեպ, «Քրդստան» անվանման առաջին հիշատակությունը կապված է հենց սովի հետ:

1921թ. մայիսին Ադրբեջանի ԿԳԿ նստաշրջաններից մեկում քննարկվում էր «Քրդստանում» սովի հարցը, որի ընդգրկած չափերով «Քրդստանը» նույնիսկ համեմատում էին Պոլովոժիեի հետ: 1921թ. նոյեմբերի 14-ին Ադրբեջանի Ժողկոմխորհի նախագահ Ն.Նարինանովը հեռագրեց Լենինին և տեղեկացրեց խորհրդային առաջնորդին, որ ստեղծվել է Ադրբեջանի պետական բանկը և նշել, որ, ի նշան պրոլետարական համեմաշխության, 40 մլն ռուբլի օգնություն է հատկացվել եղբայրական Պոլովոժիեի և «Քրդստանի» սովյալներին²: Այդ հեռագրին Վ.Լենինը արձագանքեց երեք օր անց: Նա իր կարճ ուղերձում Պոլովոժիեին և «Քրդստանին» տրված օգնությունը բնութագրեց որպես Կարմիր ինտերնացիոնալի դրոշի ներքո առաջ ընթանալու պատրաստականություն³:

Ինչպես վերը նշվեց, "Քրդստան" անվանումը շրջանառության մեջ մտավ արդեն 1921թ., այսինքն Քրդստանի գավառի կազմավորումից երկու տարի առաջ: Քրդստանի գավառը կազմված էր վեց դայրաններից՝ Դա-

րադշաղի, Քելբաջարի, Կուրաթլիի, Կոթուրլիի, Քյուրդ-Հաջիի և Մուրադ-խանլիի: Գավառի կենտրոն դարձավ Լաչին ավանը: 1926թ. համամիութենական մարդահամարի տվյալներով Քրդստանի գավառի բնակչությունը կազմում էր 51,2 հազ. մարդ, որոնցից քուրդ էին 37470-ը (73,1%), քյուրք 13520-ը (26,3%), հայ 256-ը (0,5%): Բոլոր դայրամներում, բացի Կուրաթլիից, քրդերը բացարձակ մեծամասնություն էին կազմում. Ղարադշաղում 99,7%, Քելբաջարում 99,8%, Կոթուրլիում 99,9%, Քյուրդ-Հաջիում 98,6%, Մուրադխանլիում 98,2%: Կուրաթլիի դայրայում բնակչության մեծամասնությունը քյուրք էր 98,9%: Հայերը երկրորդն էին Կուրաթլիի (1%) և Մուրադխանլիի (1,6%) դայրամներում:

Քրդստանի գավառը գոյատևեց կարճ ժամանակ և 1929թ. ապրիլի 8-ին լուծարվեց Խորհուրդների VI համաադրբեջանական համագումարի որոշմամբ: Գավառների լուծարման որոշումն ընդունվել էր ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունների կողմից գավառների փոխարեն օկրուգներ ստեղծելու համար: Թեև այդ որոշումը վերևից իջեցված հրահանգ էր, միութենական հանրապետություններն իրենք էին որոշում, թե ինչպիսի օկրուգներ են կազմավորելու: Ադրբեջանի ԽՍՀ-ում գոյություն ունեցող 13 գավառների փոխարեն կազմավորվեցին 8 օկրուգներ: Բայց այդ օկրուգների թվում "Քրդստանը" չկար: Դրա տարածքը ներառված էր վերակազմավորված Ղարաբաղի օկրուգի մեջ, որն ընդգրկում էր մաս Ջանգելանի, Ջաբրայիլի, Ֆիզուլիի, Աղդամի մախսիկի շրջանները, ինչպես և Աղջեբեղիի և Ժդա-նովի շրջանների մի մասը: Բացառված չէ, որ ադրբեջանական իշխանություններն այս քայլն արեցին այն բանի համար, որ հետագայում միացնեն այդ օկրուգը ԼՂԽՄ-ին, ստեղծեն առավելապես թյուրքական վարչատարածքային միավոր և այդպիսով յուրացնեն մաս Ղարաբաղը:

Այնուամենայնիվ, 1930թ. մայիսի 25-ին հրապարակվեց Ադրբեջանի ԽՍՀ ԿԳԿ որոշումը Քրդստանի օկրուգի կազմավորման մասին: Այն տարածքով ավելի մեծ էր, քան իր նախորդը Քրդստանի գավառը: Նախկին գավառի տարածքից բացի, նրա կազմի մեջ մտան մաս Ջանգելանի շրջանն ամբողջությամբ և Ջաբրայիլի շրջանի մի մասը: Այսպիսով, Կարմիր Քրդստանը սահման ունեցավ Իրանի հետ: Լաչին ավանը նորից դարձավ օկրուգի կենտրոնը:

Ի սկզբանե Ադրբեջանի ԽՍՀ ԿԳԿ-ն մտադիր էր Ղարաբաղի օկրուգի տարածքում Ջաբրայիլ կենտրոնով կազմավորել "Արաքսի օկրուգ"՝ միավորելով Կարյազինոյի, Ջանգելանի, Կուրաթլիի և Լաչինի շրջանները: Այս նախագիծը տեղերում լուրջ առարկություններ առաջացրեց, քանի որ դրա իրագործմամբ ծայրամասային և բոլոր առումներով հետամնաց Քելբաջարի և Կոթուրլիի շրջաններն ամբողջությամբ կտրվում էին օկրուգի կենտրոնից կորցնելով նույնիսկ տարածքային ուղղակի կապը նրա հետ: Բացի դրանից, կոժվարանար Լաչինի շրջանի կապն օկրուգի նոր կենտրոնի Ջաբրայիլի հետ, քանզի Լաչինից Ջաբրայիլ ճանապարհի 130 կիլոմետրից 45-ն անցնում էր անջրդի ու անմարդաբնակ Գեյամի անապատով:

Կարյազինոյի օկրուգի վերածնակվորման հարցը քննարկվեց Ղա-

քաղաքի օկրուգային կուսկոմֆերանսի ժամանակ, առաջ քաշվեց Քրդստանի օկրուգի (Ջաբրայիլի գավառի մի մասը նրան միացնելու միջոցով) ստեղծման նախագիծը:

Սակայն արդեն երկուսուկես ամիս անց 1930թ. հուլիսի 23-ին, ԽՍՀՄ Ժողովմխորհը և ԿԳԿ-ն համատեղ որոշում ընդունեցին. ըստ որի օկրուգները, որպես վարչական միավորներ, լուծարվում էին: Օգոստոսի 8-ին համապատասխան որոշում ընդունվեց նաև Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից: Օկրուգների փոխարեն մտցվում էին նոր վարչատարածքային միավորներ շրջաններ: Քրդստանի օկրուգը նորից լուծարվեց, բայց Քրդստանի շրջան այդպես էլ չստեղծվեց: Այսպիսով, քրդական վարչատարածքային կազմավորումը գոյատևեց ոչ լրիվ 7 տարի:

Չնայած տարածքային առումով բավական փոքր այս վարչական միավորի կարճաժամկետ գոյությանը նրա կազմավորումը, գործառնությունը, լուծարումը, գոյության իսկ փաստն ադրբեջանական պետականության պատմության ողջ ընթացքում, փաստորեն, մնում են աշխարհաքաղաքականության հարթության մեջ: Հենց այդ պատճառով էլ Կարմիր Քրդստանը մինչ օրս տարբեր շահարկումների առարկա է հանդիսանում: Սակայն քրդական խաղաթուղթն սկսեց խաղարկվել արդեն իսկ Ադրբեջան պետության ստեղծման օրից 1918թ.: Առաջին ադրբեջանական պետության Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետության (1918-1920թթ.) կարճաժամկետ գոյության ընթացքում էլ իշխող մուսավաթական վարչակարգը քրդերին որպես վճռորոշ տարր օգտագործում էր Լեռնային Ղարաբաղի դեմ պայքարում: Հիմնական հրամայականն այստեղ Հայաստանի և Ղարաբաղի միջև եթեիկական անջրպետի ստեղծումն էր: Դրա համար պետք էր հայերից վերջնականապես «մաքրել» Լեռնային Ղարաբաղի արևմտյան լեռնային շրջանները, ուր հայերն արդեն ճնշող մեծամասնություն չէին կազմում: Միայն այդ «գտումն» իրականացնելուց հետո էր հնարավոր ժողովրդագրական առումով անջատել Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանից՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով:

Սակայն այդ տարածքներից, ուր հետագայում կազմավորվեց Կարմիր Քրդստանը, հայկական բնակչությունն ամբողջությամբ չանհետացավ: Մինչև 1918-20թթ. այդ շրջաններում դեռ բավական խոշոր գյուղեր կային: Բայց հաշվի առնելով այդ տարածքների աշխարհառազմավարական դրությունը (Հայաստանի և կենտրոնական Լեռնային Ղարաբաղի միջև գտնվելը) Ադրբեջանը սկսեց այնտեղ մնացած հայ բնակչության վերջնական վտարման քաղաքականությունը: 1918-20թթ. այդ նպատակի համար քրդերին օգտագործելու իսկական ժամանակն էր: Միջազգային հանրությունն ավելի քան բացասաբար կվերաբերվեր հայ-քյուրքական բախումներին (դեռ շատ թարմ էր 1915թ. ցեղասպանության հիշատակը), իսկ հայ-քրդական ընդհարումները համեմատաբար ավելի հեշտ էր ներկայացնել որպես սոցիալ-տնտեսական և ոչ թե քաղաքական գործընթաց: Ի հավելումն այդ ամենի, հետագայում քրդերին ավելի հեշտ կլիներ չեզոքացնել ծալման միջոցով, քանի որ քրդերը չունեին պետականություն, զիր և

մեծ մասամբ շիա մահմեդականներ էին:

Ըստ 1918թ. տվյալների Ակերա (Հակարի) գետի ավազանում, որը հետագայում մտավ Կարմիր Քրդստանի կազմի մեջ, ընդամենը մի քանի հայկական բնակավայր էր մնացել, որոնցից առավել խոշոր էին Հակ (Մինքենդ), Ալդուլի և Հարար գյուղերը: 1918թ. Հակում հայ բնակչությունը կազմում էր 811 մարդ⁷: 1918թ. մուսավաթական զործակալները հրահրեցին հայ-քրդական ընդհարումներ, որոնց արդյունքում հայ բնակչությունը վտարվեց գյուղից: Փաստորեն, նույն ճակատագիրն ունեցավ նաև հայկական Ալդուլի գյուղը: 1885թ. տվյալներով գյուղում ապրում էին 758 մարդ, նրանք բոլորն էլ հայեր էին⁸: 1905թ. հայ-քյուրքական ընդհարումներից հետո գյուղն ամայացավ, բայց որոշ ժամանակ անց հայերը վերադարձան: 1918թ. գյուղի բնակչությունը կրկին հայկական էր և կազմում էր 1012 մարդ⁹: Բայց նույն 1918թ. գյուղը հերթական անգամ ավերվեց, և ալդուլեցիները ստիպված էին թողնել իրենց տներն ու հիմնավորվել Ջանգեզուրի ու Ղարաբաղի տարբեր վայրերում, գլխավորապես Հայաստանի Գորիսի և Լեռնային Ղարաբաղի Մարտունու, Մարտակերտի ու Ասկերանի շրջաններում: Ալդուլեցիների հիմնած մի ամբողջ թաղամաս կա նաև ԼՂՀ մայրաքաղաքում (Մարտունու փողոցն ու հարակից թաղերը):

Հակարի (Ակերա) գետի ձախ վտակներից մեկի ամին գտնվող Հարար գյուղի բնակչությունը (հետագայում Աշտի Ֆարաջան) 1918թ. տվյալներով կազմում էր 1078 մարդ, իսկ 1921թվականին՝ 55¹⁰: Վերոնշյալ գյուղերի բնակչության վերաբերյալ տվյալներն ի մի բերելով պարզվում է, որ 1918թ. միայն այդ երեք գյուղերի բնակչությունը կազմում էր 2901 մարդ: Եթե սրան հավելենք նաև այլ գյուղերում ապրող հայերին, ապա կստացվի Ակերա գետի վերին հոսանքների և վտակների տարածքների բնակչության զգալի տոկոս:

XIX դարավերջին Օսմանյան կայսրությունում հայերին կոտորելու համար սուլթան Աբդուլ Համիդի կողմից ստեղծված Համիդիե զնդերի օրինակով մուսավաթական իշխանությունները ստեղծեցին հայերի դեմ պայքարելու համար քրդական հատուկ հեծյալ ջոկատներ¹¹: Մուսավաթականներին հաջողվեց քրդերի օգնությամբ հայերին վտարել վերը նշված տարածքներից, որից հետո անմիջապես հալածանքներ սկսվեցին նաև քրդերի դեմ: Քրդերի ջարդերն իրականացնում էին Ադրբեջանի կանոնավոր զորքերը: Նրանց առիպում էին հրաժարվել իրենց լեզվից և ազգային պաշտպանությունից: Առավել դաժան վարվեցին Քամալի գյուղի քրդերի հետ¹²: Ավելին, Բաքվի իշխանությունները ծուլման և զինյալ քրդերի շարքերում ազգային զգացմունքները թուլացնելու քաղաքականություն էին վարում և այդ նպատակով նրանց ուսման էին ուղարկում Բաքու: Մուսավաթական Ադրբեջանում քրդական ինչ-որ վարչական միավորի ստեղծման մասին խոսք անգամ չկար:

Բոլշևիկների իշխանության զալուց հետո շատ քրդեր անցան նրանց կողմը: Այստեղ քիչ դեր չխաղաց քրդերի հանդեպ մուսավաթական կառավարության վարած քաղաքականությունը: Բոլշևիկների համար ռազ-

մավարական կարևորություն ուներ վերահսկողությունն այն տարածքների վրա, ուր հետագայում կազմավորվեց Կարմիր Քրդստանը. ինչը թույլ էր տա հայկական առավել մարտունակ շրջաններում՝ Ձանգեզուրում և Լեռնային Դարաբադում, բուլշևիկների դեմ պայքարի միասնական ճակատի ստեղծումը: Թե որքան կարևոր էր այս որոշումը երևաց 1921թ., երբ սկսվեց պայքարը հայկական անկախ պետության վերջին պատվարի Գարեգին Նժդեհի ղեկավարած Լեռնային Հայաստանի դեմ: Ձանգեզուրի դեմ պայքարում բուլշևիկների առավելությունն ապահոված վճռորոշ գործոններից մեկն էլ հենց այն էր, որ Դարաբադի և Ձանգեզուրի միջև ընկած տարածքները գտնվում էին Կարմիր բանակի հսկողության տակ: Ընդ որում, հայերի դեմ պայքարում բուլշևիկները չէին օգտագործում քրդերին:

Կարմիր Քրդստանի կազմավորումը շատ կարևոր աշխարհաքաղաքական նշանակություն ուներ, առաջին հերթին, երիտասարդ խորհրդային պետության համար, որն ամեն ինչ անում էր իրապես հիմնավորվելու համար կենսականորեն կարևոր նշանակություն ունեցող Հարավային Կովկասում: Առավել գործում մեխանիզմներից մեկն էր վարչատարածքային կազմավորումների ստեղծումն ու կազմացումը: Ստեղծելով Քրդստանի գավառը, խորհրդային ստրատեգները լուծում էին միաժամանակ ռազմավարական բնույթի մի քանի խնդիր:

Նախ քրդական վարչատարածքային միավորի միջոցով Կրեմլը կկարողանար ազդեցություն գործել Ադրբեջանի վրա, որն այդ ժամանակ ոչ միայն խորհրդային պետության, այլև ողջ տարածաշրջանի հիմնական նախարդությունահանող շրջանն էր: Խորհրդային իշխանության հանդեպ Ադրբեջանի վերաբերմունքի վրա սթափեցնող ազդեցություն էին գործում մի շարք իրողություններ, որոնցից կարևորագույններն էին Կարմիր Քրդստանի գոյությունը, արդեն առկա երկու ազգային տարածքային ինքնավար կազմավորումները (ԼՂԻՄ և Նախիջևանի ԻԽՍՀ), Կրեմլից տարածվող լուրերը Քրդական միութենական հանրապետություն ստեղծելու մասին, ինչպես նաև այն իրողությունը, որ Ադրբեջանի գավառների սահմաններն այն ժամանակ համընկնում էին ազգային փոքրամասնությունների էթնիկ սահմանների հետ: Հակախորհրդային տրամադրությունների ուժեղացման պարագայում վարչատարածքային կազմավորումները Բաքվի վրա ճնշում գործադրելու շատ գործում լծակներ կարող էին դառնալ: Կարմիր Քրդստանն այստեղ շատ կարևոր դեր էր խաղում: Այն Ադրբեջանի ԽՍՀ միակ գավառն էր, որի անվանումը ազգային պատկանելություն էր ցույց տալիս: Սյուս անվանումները (մասնավորապես Լեճքորան և Ղուբա) պատկերացում չէին տալիս այդ տարածքային կազմավորումների ազգային պատկանելության մասին, թեև գավառների սահմանները համընկնում էին էթնիկ սահմանների հետ: Իսկ Քրդստանի գավառը նման պատկերացում տալիս էր: Եվ գավառի հենց այդ յուրահատկությունն էլ շատ հարմար հնարավորություն կտար անհրաժեշտության դեպքում բարձրացնել նրա կարգավիճակը: Նման մտադրությունների առկայությունն իսկ, չխոսելով արդեն կոնկրետ գործողությունների մասին, բնականաբար, բավական ցա-

վոս ազդեցությունն էր գործում Աղրբեջանի վրա:

Ստեղծելով Քրդստանի գավառը, խորհրդային ստրատեգները, որքան էլ առաջին հայացքից տարօրինակ թվա, թուլացրին լարվածությունը երկու միութենական հանրապետությունների Հայաստանի և Աղրբեջանի միջև: Բանն այն է, որ 1918 թվականից Հայաստանի և Աղրբեջանի միջև վիճելի էին համարվում այն տարածքները, որոնց վրա հետագայում կազմավորվեց Կարմիր Քրդստանը: Նորաստեղծ Աղրբեջան պետությունը հասկանություններ ուներ բուն հայկական տարածքների համդեպ, ինչն էլ երկու երկրների միջև հակամարտության պատճառ դարձավ: Նույնիսկ Ազգերի լիգան ընդունեց, որ այդ տարածքները վիճելի են: Հարկ է նշել նաև այն փաստը, որ 1918-1920թթ. Աղրբեջանի Հանրապետության սահմանադրության մեջ պետության սահմանները նշված չէին: Հենց այդ պատճառով էլ 1920թ. դեկտեմբերի 7-ին Ազգերի լիգայի մախսագահ Փոլ Հյումանսին (Paul Hymans) ուղղած նամակում Ազգերի լիգայում Աղրբեջանի պատվիրակության ղեկավար Թոփչաբաշը Գարաբաղի պատկանելությունն Աղրբեջանին հիմնավորում էր այն բանով, որ նման որոշում կայացվել էր Կովկասում դաշնակիցների մախկին ներկայացուցչի կողմից¹³: Հարավային Կովկասի խորհրդայնացմամբ իրավիճակը փոքրիշատե պարզվեց: 1920թ. նոյեմբերի 30-ին և դեկտեմբերի 1-ին Աղրբեջանը հռչակեց Նախիջևանի, Ձանգեզուրի և Գարաբաղի նկատմամբ որևէ հավակնությունից հրաժարվելու և դրանք Հայաստանի անբաժան մաս համարելու մասին¹⁴: Ռուսաստանի կոմունիստական բոլշևիկյան կուսակցության (ՌԿ(բ)Կ) Կովկասյան բյուրոն 1921թ. հունիսի 3-ի նիստում, որին մասնակցում էր նաև Աղրբեջանի ղեկավար Նարինանովը, միաձայն որոշեց. «Հայաստանի կառավարության հռչակագրում նշել Լեռնային Գարաբաղի Հայաստանին պատկանելության մասին»: Բյուրոյի այդ որոշման համաձայն 1921թ. հունիսի 12-ին խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը ղեկրետ է ընդունում, որում ասվում է. «Աղրբեջանի խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության Հեղկոմի հռչակագրի և Հայաստանի ու Աղրբեջանի Սոցիալիստական Հանրապետությունների միջև պայմանավորվածության հիման վրա հռչակվում է, որ այսուհետ Լեռնային Գարաբաղը հանդիսանում է Հայաստանի խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության անբաժան մասը»¹⁵:

Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե այս ամենը Քրդստանին չեն վերաբերում: Սակայն իրականում Կարմիր Քրդստանի ստեղծումը ինչ-որ չափով թելադրված էր նաև 1918-1921թթ. Հայաստանի և Աղրբեջանի միջև վիճելի տարածքային հարցերի առկայությամբ: Բանն այն է, որ երբ խորհրդային Աղրբեջանն ընդունեց, որ Գարաբաղը և Ձանգեզուրը Հայաստանի մաս են, Կարմիր Քրդստանի ամբողջ տարածքը մտնում էր այդ շրջանների մեջ: 1918-1921թթ. Լեռնային Գարաբաղ ասելով հասկանում էին ոչ այն տարածքները, որոնց վրա հետագայում կազմավորվեց ԼՂԻՄ-ը, այլ Հյուսիսային Գարաբաղը, Քարավաճառը, Հարավային Լեռնային Գարաբաղը՝ ընդհուպ մինչև Արաքս:

Այսպիսով, որպես Լեռնային Գարաբաղ էին ընդունվում Ելիզա-

վետապոլի մահանգի Ջևանշիրի, Շուշիի և Կարյազհինոյի գավառների լեռնային շրջանները, ինչպես նաև Ջևանշիրի գավառին հարակից Ելիզավետպոլի գավառի շրջանները: Ձանգեզուրի տարածքը մույնպես ավելի մեծ էր, քան ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության Սյունիքի մարզի տարածքը: Ելիզավետպոլի մահանգի կազմի մեջ Ձանգեզուրի գավառը մտնում էր հստակ գծված սահմաններով, որոնք ներառում էին ներկայիս Սյունիքի ամբողջ տարածքը, ինչպես նաև Լաչինի, Կուբաթլիի և Ձանգեզուրի մախկին շրջանները: Այսպիսով, ընդունելով Ձանգեզուրն ու Լեռնային Ղարաբաղը որպես Հայաստանի մաս, Ադրբեջանն ընդունեց նաև, որ Հայաստանի մաս են կազմում նաև վերոնշյալ տարածքները: Հետաքրքրական է, որ տվյալ հանգամանքը նշված է նաև Ստալինի Հայաստանի խորհրդայնացմանը նվիրված հոդվածում: Ազգությամբ ժողովուրդ գրում էր. «Դեկտեմբերի 1-ին Խորհրդային Ադրբեջանը հոծաբնական հրաժարվում է վիճելի մահանգներից և հայտարարում է Ձանգեզուրը, Նախիջևանն ու Լեռնային Ղարաբաղը Խորհրդային Հայաստանին հանձնելու մասին»¹⁶: «Նահանգ» բառն այստեղ մեկ անգամ ևս ցույց է տալիս Ձանգեզուրի վարչական նշանակությունը: Ցավոք, այս հանգամանքը շատ հաճախ մոռանում են Ղարաբաղյան հակամարտությունն ուսումնասիրողները:

Բայց, ինչպես հայտնի է, 1921թ. հուլիսի 5-ին ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի արտահերթ նիստում, Ստալինի ճնշմամբ և առանց հաշվի առնելու Ղարաբաղի ժողովրդի կամքը, երկրամասը հանձնվեց Ադրբեջանին: Ադրբեջանին հանձնվեց նաև Ելիզավետպոլի մահանգի մեծ մասը, ութ գավառներից մեկն այդ երկրին անցան ամբողջությամբ: Սյուս երկու գավառները բաժանվեցին Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև, բայց վերջինս ստացավ Ձանգեզուրի մեծ մասն ու Ղազախի գավառի խոշոր հատվածը: Բնակամաբար, մնան բաժանումը, առավել ևս Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին կապող տարածքների հանձնումը Ադրբեջանին, չէր կարող բավարարել Հայաստանին, և Քրդստանի գավառի կազմավորումը մեղմացրեց այդ դժգոհությունը: Ստացվում էր այնպես, որ Լեռնային Ղարաբաղի և Հայաստանի միջև ոչ թե Ադրբեջանն էր, այլ քրդական վարչատարածքային միավորը, որի կարգավիճակը ցանկացած պահի կարող էր բարձրացվել և որի ստեղծումը ազգերի ինքնորոշման իրավունքի և ինտերմացիոնալիզմի "մարմնավորումն" էր: Բացի դրանից, կազմավորելով Կարմիր Քրդստանը, խորհրդային իշխանություններին հաջողվեց հետազայում հասնել այն բանին, որ մոռացվեցին Ձանգեզուրի և Ղարաբաղի մախկին սահմանները, իսկ նորերն զուգորդվում էին մախկին ԼՂԻՄ և Հայաստանի ներկայիս Սյունիքի մարզի սահմանների հետ:

Քրդստանի գավառի ստեղծումը հետապնդում էր նաև արտաքին քաղաքական ռազմավարական նպատակներ: Այն տարիներին քրդական հարցը շատ սուր էր դրված Մերձավոր Արևելքում, առանձնապես Թուրքիայում: Կարմիր Քրդստանը, փաստորեն, դարձավ աշխարհում առաջին քրդական վարչատարածքային միավորը, և միայն այդ հանգամանքն արդեն ամրապնդում էր խորհրդային պետության դիրքերը քրդերի շրջանում:

Առավել ևս, որ 1925թ. Թուրքիայում բռնկվեց Շեյխ Սայիդի գլխավորած քրդական ապստամբությունը. Սևրի դաշնագրի պայմաններից ձերբազատվելու համար թուրքական իշխանություններն ակտիվորեն սիրաշահում էին քրդական վերնախավին (սկզբում քեմալականները հայտարարում էին թուրքերի հետ քրդերի ազգային իրավահավասարության, նույնիսկ քրդական ինքնավարության մասին), բայց 1923թ. Լոզանի պայմանագրից հետո այդ սիրաշահումները փոխարինվեցին պաշտոնական Անկարայի հետապնդումներով: Քրդական ապստամբությունը դաժանորեն ճնշելուց հետո քեմալականները հայտարարեցին, որ Թուրքիայում ոչ քուրդ կա, ոչ էլ քրդական հարց: Իսկ ԽՍՀՄ-ում Կարմիր Քրդստանը շարունակում էր իր գոյությունը: Հասկանալի է, որ դա չէր կարող տպավորություն չգործել քրդերի վրա: Ի դեպ, թուրքական Քրդստանում համաքրդական ազգային ապստամբության ճնշումից հետո անլեզավ ճանապարհով Թուրքիայից Խորհրդային Միություն տեղափոխվեցին երկու հազար քրդեր¹⁷:

Կարմիր Քրդստանի ստեղծման վերջին երկու պատճառները, որքան էլ տարօրինակ է, բխում էին Ադրբեջանի շահերից: Նախ, Ադրբեջանն, ի վերջո, ստացավ Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի միջև գտնվող ռազմավարական նշանակության տարածքները: Երկրորդ, Ադրբեջանն էլ ավելի ընդգծեց իր արտաքին քաղաքական նշանակությունը որպես պրոլետարական գաղափարների և մահմեդական Արևելքի տարբեր երկրներում խորհրդային ազդեցության տարածման վճռորոշ գործոն:

Հետաքրքրական է, որ դեռ մինչև Կարմիր Քրդստանի ստեղծումը, Կարմիր բանակի Հարավային Կովկաս մուտք գործելու ժամանակ, խորհրդային պետական գործիչների պաշտոնական նամակագրություններում Հայաստանի և Վրաստանի խորհրդայնացումը հիմնավորվում էր հենց մահմեդական գործոնով: Այսպես, Կովկասյան բյուրոյի ղեկավար Մ.Օրջոնիկիձեի հեռագրերից մեկում բառացիորեն նշված էր հետևյալը. «...Նկատի ունեցեք, եթե դուք Հայաստանի հետ խաղաղություն կնքեք, ապա դա ինչ-որ սարսափելի բան կլինի մուսուլմանների համար... Կստացվի, որ մենք քրիստոնյաներս, նվաճել ենք Ադրբեջանը, մի կողմ թողել Վրաստանն ու Հայաստանը»¹⁸:

Ի դեպ, Հայաստան Կարմիր բանակի ներխուժման հիմնական ուղղություններից մեկը Լեռնային Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի կողմից էր: Դա առավել նպատակահարմար ուղղությունն էր, քանի որ այդ տարածքները վիճելի էին Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև, ինչպես նաև այն պատճառով, որ այդտեղ լարված ազգամիջյան հարաբերություններ գոյություն ունեին հայերի և թյուրքերի, թյուրքերի և քրդերի, նաև քրդերի և հայերի միջև: Մա նույնպես, այլոց թվում, Կարմիր բանակի համար ստեղծում էր իբրև կայունացնող ուժի վարկանիշ: ՌեֆՖՍՀ արտաքին գործերի ժողկոմ Չիչերինը, Հայաստանի ԱԳՆ-ին բացատրելով Կարմիր բանակի առաջխաղացման պատճառները, հայտարարեց. «Ռուսական զորամասերի կողմից այն տարածքների գրավումը, որոնք հարևան ժողովուրդների միջև պայքարի գործընթացում ստացել են վիճելի բնույթ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև,

նպատակ ունի կանխել արյունալի հակամարտությունները... և ստեղծել պայմաններ, որոնք հնարավոր կդարձնեն վիճելի տարաձայնի հարցերի հանգիստ և անկողմնակալ քննարկումը»¹⁹։

Բայց, մյուս կողմից, այս ամենը չէր կարող փոխհատուցել այն մտահոգությունը, որն ուներ Բաքուն Ադրբեջանի կազմում քրդական վարչատարածքային կազմավորման գոյության հետ կապված։ Ուստի ադրբեջանական իշխանություններն անույն էին հնարավոր ամեն բան այդ միավորի լուծարման համար։ Սկզբում ընտրվեց, եթե կարելի է այդպես անվանել, ծածուկ գործողությունների մարտավարություն։ Հիմնական շեշտը դրվում էր նրա վրա, որպեսզի Կենտրոնին աստիճանաբար համոզեն. թե քրդերը ձուլվել և թյուրքացել են և այսպիսով հասնեն Քրդստանի լուծարմանը։ Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանություններն անույն էին ամեն հնարավոր բան դրան հասնելու համար։

Առաջին քայլն այս ճանապարհին եղավ Կարմիր Քրդստանի սահմանների անցկացումը։ Ինչպես նշվեց, չորս լիազմար միստերի ընթացքում Ադրբեջանի ԽՍՀ ԿԳԿ-ն այդպես էլ չկարողացավ լուծել Քրդստանի ստեղծման հարցը՝ ապագա գավառի սահմանների վերաբերյալ տարածայնությունների պատճառով։ Ամենից շատ վեճերի տեղիք էր տալիս Կուբաթլիի դայրան Կարմիր Քրդստանի կազմում ընդգրկելու նպատակահարմարության հարցը։ Ի վերջո, որոշում ընդունվեց դրա ընդգրկման մասին։ Բայց այդ դայրան, ինչպես արդեն նշվել է, 98,9%-ով բնակեցված էր թյուրքերով։ Նրա կազմում ներառելով Քրդական գավառը Բաքվի իշխանություններն էապես նվազեցրին քրդերի տոկոսը գավառում։ Կարմիր Քրդստանի ղեկավար նշանակվեց էթնիկ ադրբեջանցի Գ.Հաջիևը, որը մինչ այդ ղեկավարում էր Կուբաթլիի ադմինիստրացիան²⁰։ Կարմիր Քրդստանի ողջ գոյության ընթացքում պարբերաբար այստեղ էին բնակեցվում թյուրքեր Ադրբեջանի ԽՍՀ տարբեր վայրերից։ Այսպես, 1925թ. քրդերը կազմում էին Քրդստանի գավառի բնակչության 80,7%-ը²¹։ Իսկ 1926թ. համամիութենական մարդահամարի համաձայն, ինչպես վերը նշվել է, արդեն 73,1% էին կազմում։ Ուրեմն, մեկ տարվա ընթացքում Բաքվի իշխանություններին հաջողվել էր ավելի քան 7%-ով կրճատել քրդերի թիվը Կարմիր Քրդստանում։ Թյուրքերին բնակեցնում էին գավառի տարբեր վայրերում։ Օրինակ, 1920-ական թթ. վերջին Լաչին ավանի բնակչության մեծամասնությունը կազմում էին Ադրբեջանի այլ շրջաններից եկած թյուրքական ազգության տղամարդիկ։ Մինչդեռ Թուրքիայից եկած երկու հազար քրդերին Քրդստանում չէին բնակեցնում։ Դրա փոխարեն Եվլախում, նախկին միլիոնատեր Թուրքիի կալվածքում վերաբնակներին հատկացվեց 4000 հա հող, տրվեց 60 հազար ռուբլի անհատույց վարկ։ Այս նույն շրջանում ձևավորվում է նոր Նարինաբաթալ գյուղը 181 ընտանիքով։ Ադրբեջանի արդյունաբերության ժողովոմը գյուղի համար հատկացրեց 2000 հա հող և երկարաժամկետ վարկ²²։ Իսկ երբ ստեղծվեց Քրդստանի օկրուգը, նրա կազմում ևս ներառվեցին քիչ թե շատ նշանակալի քուրդ բնակչություն չունեցող այնպիսի տարածքներ, ինչպիսիք էին նախկին Ջանգելանի շրջանը և Ջաբրայիլի շրջա-

նի մի մասը: Այսպիսով, Բաքվի իշխանություններն էլ ավելի նվազեցրին քրդերի տոկոսը Կարմիր Բրդստանում:

Ադրբեջանի իշխանություններն ամեն կերպ նպաստում էին Կարմիր Բրդստանի թյուրքացմանը արգելելով քրդական դպրոցների բացումը, քրդական լեզվի և մշակույթի զարգացումը: Հրապարակվում էին զանազան նյութեր, որոնք «ապացուցում» էին քրդերի ծուլումն ու թյուրքացումը: Օրինակ, 1925թ. տվյալներով թյուրքացման են ենթարկվել Ադրբեջանի ԽՍՀ իրանցիները (հիմնականում թաթեր), նրանց թյուրքացման տոկոսը հասնում էր ավելի քան 60-ի²³: Քրդերի մասին նման բան չէր ասվում: Անվանակիր ազգի գիտակցության մեջ. «Քուրդ» բառին համառոտ են տրվում էր վիրավորական նշանակություն: Նրա պատկերացմամբ քրդերն անգրագետ, հետամնաց մարդիկ էին, քոչվորներ: Քուրդ մտավորականության շատ ներկայացուցիչներ ստիպված էին հրաժարվել իրենց ազգային պատկանելությունից միայն այն պատճառով, որ կարող էին կորցնել աշխատանքը²⁴: Նման գործողությունները լարվածություն էին ստեղծում Կարմիր Բրդստանի ազգամիջյան հարաբերություններում: “Заря Востока” թերթի 1929թ. հոկտեմբերի 15-ի համարում կարդում ենք. «Ազգային հարաբերություններն ադրբեջանական Բրդստանում առանձնանում են բարդությամբ և բարձիթողի վիճակում են... Ադրբեջանական թյուրքերը, ի տարբերություն հայերի, համեմատաբար նոր էթնիկ խումբ են, որոնք ոչ թե նվազման միտում են դրսևորում, այլ, ընդհակառակը, անասանման աճի և մարապնդման: Դա նկատելի է ոչ միայն ազգային միջուկի մեխանիկական ավելացման ճանապարհով Ադրբեջանի հարևան գուտ թյուրքական շրջաններից վերաբնակեցման արդյունքում, այլև, և դա ամենագլխավորն է, անհամեմատ ավելի մեծ չափով մշակութային ծուլման բարդ գործընթացների ճանապարհով «թյուրքացման» եղանակով»²⁵: Հետաքրքրական է, որ մինչև 1931թ. Ադրբեջանում քրդերենով ոչ մի դպրոց չէր գործում²⁶: Առաջին քրդական դպրոցներն ի հայտ եկան 1931-1932թթ., այսինքն Կարմիր Բրդստանի վերջնական լուծարումից հետո²⁷: Սակայն դրանք երկար չգոյատևեցին և փակվեցին 1937-1938թթ.: Դրանից հետո Ադրբեջանում ոչ մի քրդական դպրոց չբացվեց, չէր գործում ոչ մի քրդական թատրոն: Ի դեպ, դա ոչ միայն քրդերի իրավունքի, այլև Կենտրոնի քաղաքականության խախտում էր, հատկապես Կարմիր Բրդստանի գոյության առաջին տարիներին: Խորհրդային պետության կազմավորման հենց սկզբում հռչակվել էր բոլոր ժողովուրդների իրավահավասարության սկզբունքը: Այսպես, 1918թ. զարմանք Ի.Ստալինը, ներկայացնելով խորհրդային պետության կազմակերպական կառույցը, նշել է հետևյալը. «...Մնացած բոլոր գործերը և, նախևառաջ, ընդհանուր դեկրետների իրականացման ձևերը, դպրոցը, դատավարությունը, ադմինիստրացիան և այլն, կանգնեն մարզային ժողովմարդիներին: Ոչ մի պարտադիր, «պետական» լեզու՝ ոչ դատավարությունում, ոչ դպրոցում: Յուրաքանչյուր մարզ ընտրում է այն լեզուն կամ լեզուները, որոնք համապատասխանում են տվյալ մարզի բնակչության կազմին, ընդ որում բոլոր հասարակական և քաղաքական մարմիններում պահպանվում է ինչպես

վաքրամասնությունների, այնպես էլ մեծամասնության լեզուների իրավահավասարությունը»⁵:

Այնուամենայնիվ, անգամ երբ արդեն Կարմիր Քրդստանը գոյություն չուներ, Ադրբեջանի իշխանություններն ամեն կերպ խռչնդոտում էին քրդական մշակույթի զարգացմանը և քրդական դպրոցների տարածմանը: Նախիջևանի քրդերն, օրինակ, կրթություն էին ստանում Երևանում, որտեղ 1931թ. բացվել էր քրդական մանկավարժական տեխնիկումը, իսկ Ադրբեջանի այլ մասերի քրդերն ուսում էին ստանում Շուշիի ադրբեջանալեզու մանկավարժական տեխնիկումում, որն, ի դեպ, գտնվում էր նախկին հայկական ռեալական ուսումնարանի շենքում: Հայաստանում և Վրաստանում կրթություն ստացող քրդերն ուսումը շարունակում էին Լենինգրադում, մինչդեռ ադրբեջանական քրդերն այդ հնարավորությունից զրկված էին⁶: Բաքվի իշխանություններն ամեն կերպ խռչնդոտում էին քրդերեն դասագրքերի և գրքերի հրատարակմանը: 1929-1938թթ. ընթացքում Ադրբեջանում տպագրվել են ընդամենը 28 քրդերեն գրքեր, մինչդեռ Հայաստանում դրանք տպագրվում էին անհամեմատ ավելի մեծ թվով⁷: Նույնիսկ «Կարմիր Քրդստան»⁸ թերթը, որը հիմնադրվել էր 1931թ. Լաչինում (նույնպես Կարմիր Քրդստանի լուծարումից հետո) և գոյություն ուներ մինչև 1963թ., լույս էր տեսնում ադրբեջաներեն: Հետաքրքիր է, բայց «Կարմիր Քրդստան» թերթի փակման առիթ է հանդիսացել այն, որ 1963 թվականին Կարմիր Քրդստանի կազմավորման 40-ամյակի կապակցությամբ «պրոլետարներ բոլոր երկրների, միացե՛ք» կարգախոսի փոխարեն թերթի խմբագրությունը տեղադրել է "Кеҟаҟ гүҟлаҟа ҟоҟь ҟаҟмаз" ("օր չի հասնի անցած օրերին") կարգախոսը: Ամիջապես ստեղծվեց թերթի փակման պետական հանձնաժողով, որի մեջ մտան նաև նախկին ԼՂԻՄ-ի ներկայացուցիչները: ԼՂԻՄ-ը ներկայացնում էր «Սովետական Ղարաբաղ» թերթի գլխավոր խմբագիր Լազար Գասպարյանը, որը այնուհետև զբաղեցնում էր Ղարմետաքսկոմբինատի պաշտոնաթերթի խմբագրի պաշտոնը⁹: ԼՂԻՄ-ի ներկայացուցիչների ընդգրկումը այս հանձնաժողովի մեջ նպատակ էր հետապնդում ցույց տալ նաև դարսւբաղցիներին, որ Ադրբեջանը պատրաստ է ամենայն խստությամբ պատժել ազգային ինքնագիտակցության ցանկացած դրսևորում: Հատկանշական է, որ Ադրբեջանում նույնիսկ քուրդ գիտնականներին թույլ չէր տրվում նյութեր տպագրել Ադրբեջանի ԽՍՀ քրդերի մասին: Նրանք բոլորը աշխատություններ էին հրապարակում արտասահմանի քրդերի մասին, մինչդեռ Հայաստանում ուղիղ հակառակն էր¹⁰:

Այս ամենը հանգեցրեց նրան, որ սկսած անցյալ դարի 30-ական թթ. քրդերն Ադրբեջանում սկսեցին «անհետանալ»: Կարմիր Քրդստանի լուծարումից հետո, նախկին Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի տարածքով մեկ սկսեցին համապարած ձևով վերացնել դրա մասին բոլոր վկայությունները: Վերանվանվեցին նույնիսկ փողոցները: Օրինակ, Մտեփանակերտ քաղաքի Կարմիր Քրդստանի փողոցը վերանվանվեց Չկալովի փողոցի (այժմ դա Վարդան Մամիկոնյանի փողոցի մի հատվածն է): Արդեն 1937թ. մարդա-

համարի տվյալներով Ադրբեջանի ԽՍՀ-ում քրդերի թիվը կազմում էր 10,8 հազար մարդ³³։ Եվ դա այն դեպքում, երբ 1921թ. մարդահամարի տվյալներով Ադրբեջանի ԽՍՀ միայն գյուղական վայրերում նրանց թիվը հասնում էր 32.780 մարդու³⁴։ Իսկ 1926թ. քրդերի թիվն Ադրբեջանում մոտավորապես 41 հազար էր (հանրապետության բնակչության 1,8%-ը)³⁵։ 1939թ. նրանց թիվն ընդամենը 6 հազար էր (0,2%), 1959թ. 1,5 հազար, իսկ 1970թ. 5,5 հազար (0,1%)։ 1979թ. մարդահամարից հետո արդեն հայտարարվեց, թե Ադրբեջանում քրդեր չկան³⁶։ Համեմատության համար նշենք, որ Ադրբեջանի հարևան Հայաստանում և Վրաստանում քրդերի թիվը, 1920-ական թթ. կեսերի համեմատ, ինչի մասին վերը նշել էինք, ավելացել էր 3,5-4 անգամ³⁷։ Այնինչ, Ադրբեջանի քրդերն ընդհանուր առմամբ բարձր ծնելիությամբ աչքի ընկնող գյուղաբնակներ էին։ ԽՍՀՄ վերջին 1989թ. մարդահամարի տվյալներով ամբողջ Ադրբեջանի քրդերի թիվը կազմում էր 12 հազարից մի փոքր ավելի³⁸։ Նրանց գերակշռող մասը չէր տիրապետում մայրենի լեզվին։ Եվ, այնուամենայնիվ, ճիշտ չէր լինի քրդերի «ամենտացման» գործում մեղադրել միայն Ադրբեջանի իշխանություններին։ Բնական է, որ վերջիններս շահագրգռված էին Ադրբեջանի ԽՍՀ-ում քրդերի «վերացմամբ»։ Սակայն կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև այն, որ քրդերը չկարողացան բավականաչափ ներուժ գտնել Բաքվի իշխանությունների ձուլման քաղաքականությանն արդյունավետորեն դիմակայելու համար։

Դա հիմնականում Ադրբեջանի ԽՍՀ քրդերի մեջ վառ արտահայտված ազգային ինքնության բացակայության կամ անբավարար չափով զարգացած լինելու, ազգային ինքնագիտակցության մեջ կլանային, ընտանեկան և տոհմային տարրերի գերակշռության արդյունք էր։ Դրա ցայտուն օրինակը քրդական բնակավայրերի կառուցվածքն էր։ Ահա թե ինչպես է բնութագրում Ադրբեջանի ԽՍՀ քրդերին հայտնի խորհրդային քրդագետ Տ.Ֆ. Արիստովան. «Հայաստանի քրդերի մոտ մինչև XX դարի 30-40-ական թթ. գոյություն ունեին մահապետական և տոհմացեղային բնակատեղիներ, ինչը վկայում է տոհմային հարաբերությունների երկարատև պահպանման մասին։ Ադրբեջանում գյուղերի մեծ մասն ստեղծվում էր առանց տոհմացեղային պատկանելության պահպանման, որի մասին ադրբեջանական քրդերը չեն հիշում։ Բնակավայրերը սովորաբար հիմնվում էին աղբյուրների մոտ։ Հասարակական շինություններ գոյություն չունեին»³⁹։ Ադրբեջանական քրդերը չունեին նաև սեփական ազգային մտավորականություն, ինչը նույնպես բացասաբար էր ազդում ազգային ինքնագիտակցության վրա։ Ազգային մտավորականության բացակայության կարևոր գործոններից մեկն այն էր, որ նույնիսկ մինչև Հարավային Կովկասի խորհրդայնացումը քրդերը չունեին իրենց հոգևոր դասը։ Այն տարածքներում, ուր կազմավորվեց Կարմիր Բրդստանը, չկային նույնիսկ մզկիթներ։ Ա.Ալեքսանդրովը, դիտարկելով այս հարցը, իրավիճակը ներկայացնում էր հետևյալ կերպ. «Բրդստանում մզկիթներ չկան։ Մեր ըմբռնմամբ հոգևորականություն այստեղ չկա։ Հաճախ մտլան իր մեջ միավորում է և առևտրականին, և կուլակին։ Պաշտոնական իսլամն այս կողմերում հատկապես զուգակցվում է

մինչիսլամական մնացուկների հետ: Պաշտամունքի առարկա են նախնիները, գոյություն ունեն ուխտատեղիներ. սրբավայրեր: Առավել հայտնի են Լաշիհի մոտ գտնվող Սուլթան Բաբա և Սեիդլար գյուղի մերձակայքում գտնվող Հոչազի կիրճի Աղ-Բաբա սրբատեղիները»³:

Կարմիր Քրդստանի քրդաբնակ վայրերում մզկիթներ չկային: Նախկին Քելբաջարի շրջանի քրդական և թյուրքական պատմական հուշարձանները բացառապես գերեզմանատներում էին. դամբարաններ (կյումբազներ) և պարզապես քարեր (այդ թվում ծիսկերպ և խոյակերպ). որոնցից ամենահները վերաբերում են 1870-ական թթ.: Միակ մզկիթի հիմքն այստեղ դրվեց 1990թ., նախկին Քելբաջարի շրջանում: Բայց այն այդպես էլ անավարտ մնաց և գտնվում է Ջիֆդարլի գյուղից հարավ⁴: Քրդերը, որոնք շիա մահմեդական էին. հոգևոր կրթություն ստանալու համար ստիպված էին ուսանել պարսկերեն և թյուրքերեն: Հիմնականում վերոնշյալ գործոնների արդյունքում Ադրբեջանի ԽՍՀ քրդերի շրջանում բարձր էր լեզվական ծուլման տոկոսը: Այսպես, 1926թ. մարդահամարի տվյալներով Ադրբեջանի ԽՍՀ-ում գրանցված էին 41.1 հազար քուրդ. որոնցից միայն 6,8 հազարն էին նշել, որ իրենց մայրենի լեզուն քրդերենն է: 34,1 հազար քրդեր որպես մայրենի լեզու նշել էին թյուրքերենը⁵: Քրդստանի գավառի ամբողջ քուրդ բնակչությունից միայն 3123 մարդ էր քրդերենը նշել որպես մայրենի լեզու, մնացյալը մայրենի լեզու էին նշել թյուրքերենը⁶: Հետաքրքրական է, որ Նախիջևանում իրադրությունն արմատապես այլ էր: Նախիջևանի 2649 քրդերից 2631-ը քրդերենը նշել էին որպես մայրենի լեզու⁷: Հնարավոր է լեզվային ինքնության պահպանման պատճառն այն էր, որ այս քրդերը սուննի մահմեդական էին: Քրդերի ծուլմանը շատ բանով նպաստում էր նաև այս ժողովրդի ներկայացուցիչների համատարած անգրագիտության փաստը: Այսպես, Ադրբեջանի ԽՍՀ 41,1 հազար քրդերից միայն 1756-ն էին գրագետ, ընդ որում ընդամենը 10 մարդ էր տիրապետում քրդերենի քերականությանը⁸:

Այս ամենի առկայությունն էականորեն հեշտացնում էր Բաքվի իշխանությունների գործը քրդերի ծուլման նպատակին հասնելու համար: Ընդ որում նրանք դա նախատեսել էին իրականացնել բավական կարճ ժամկետում. չէ որ որքան երկար գոյություն ունենար Կարմիր Քրդստանը, այնքան դժվար կլիներ հասնել դրան: Դրա համար ծանրակշիռ պատճառներ կային: Կարմիր Քրդստանի ստեղծումից շատ չանցած, անցյալ դարի 20-ական թթ., Հյուսիսային Կովկասում սկսվեց քրդերի շարժումը հանուն ինքնավար Քրդստանի⁹: Շարժումն, ըստ էության, համաքրդական էր, իսկ ինքնավարություն ցանկանում էին ստեղծել Ադրբեջանի ԽՍՀ-ում Քրդական գավառի հիմքի վրա: Շարժումն ուղեկցվում էր հողի ազգայնացման, նստակեցության անցման, արտավայրերի և վարելահողերի վերաբաշխման մասին կարգախոսներով: Շարժման մեջ առանձնանում էին ազգային-մշակութային հիմնախնդիրները, մասնավորապես, կրթության, մայրենի լեզվով ուսուցմամբ դպրոցների ստեղծման հարցերը: Մշակութային-լուսավորական աշխատանքը սերտորեն կապվում էր քուրդ գրողներ Արաբ Շա-

միտովի, Հաջին Ջնդիի, Ամինն Ավդալի անունների հետ: Այս հրեք գործիչներն էլ Հայկական ԽՍՀ քուրդ մտավորականներ էին: Այսպես, Արաբ Շամիլովը և Հաջին Ջնդին ՀԽՍՀ գիտության վաստակավոր գործիչներ էին: Ամինն Ավդալն աշխարհում առաջին քրդական թերթի «Ռյա թազայի» տպագրության ջատագովներից էր, որը լույս էր տեսնում Հայաստանում: Հետաքրքրական է, որ 1933թ. Արաբ Շամիլովն գիտարշավ կազմակերպեց Հայաստանի, Ադրբեջանի և Վրաստանի քրդաբնակ վայրեր նպատակ ունենալով ուսումնասիրել կենցաղն ու տնտեսությունը, ստեղծել ԽՍՀՄ քրդերի միասնական գրական լեզու: Բնական է, որ Բաքվի իշխանությունները մտահոգ էին քրդերի ինքնավարություն ստեղծելու ակտիվությամբ և այն բանով, որ, փաստորեն, շարժումը գլխավորում էին հայաստանցի քրդերը, մանավանդ որ դեռևս 1921թ. Հայաստանում ստեղծվել էր հայաստամ քրդական այբուբեն, որով լույս տեսավ քրդական առաջին այբբենաբանը «Շամա»-ը: Քրդերի ազգային ինքնագիտակցության կայացումը խաթարելու առավել գործուն ռազմավարությունը Կարմիր Քրդստանի լուծարումն էր: Լուծարելով այն՝ ուժացման քաղաքականությունը կարելի էր հասցնել տրամաբանական ավարտի:

Բաքվի իշխանությունները ձուլման նպատակին հմտորեն ծառայեցրին նաև 1937թ. իրադարձությունները: Ինչպես արդեն նշել ենք, 1926թ. համամիութենական մարդահամարի տվյալներով՝ Ադրբեջանի ԽՍՀ-ում քրդերի թիվը հասնում էր 41,1, 1937թ.՝ 10,8 հազար մարդու, իսկ 1939թ. մարդահամարի տվյալներով՝ ընդամենը 6 հազար մարդու⁴⁵: Որքո հետազոտողներ կարծում են, թե բոլոր քրդերը, բացի 1939թ. մնացած 6 հազարից, տեղահանվել են: Մյուսների կարծիքով՝ տեղահանվել են առավելագույնը 5 հազար մարդ: Սակայն և՛ առաջինները, և՛ երկրորդները համամիտ են այն հարցում, որ տեղահանումից խուսափելու համար քրդերն առավել նպատակահարմար էին համարում իրենց ազգությունը ադրբեջանականով փոխելը⁵⁰:

Այդ մույն ժամանակ ամբողջ ԽՍՀՄ-ում և, մասնավորապես, Ադրբեջանում սկսվեց բավական հզոր տնտեսական վերելք: Զարգանում էին արվեստը, մշակույթն ու կրթությունը: Նշված ոլորտների զարգացումն անմիջականորեն ազդում էր նաև ազգային ինքնագիտակցության գործընթացի վրա, մանավանդ թյուրքալեզու բնակչության համար, որը հանրապետությունում թվաքանակով ամենամեծն էր և, մինչև մյուս ժամանակ, շրջապատված այնպիսի ժողովուրդներով, որոնք ունեին պետականության բազմադարյա պատմություն (պարսիկներ, հայեր, վրացիներ): Այս պայմաններում երիտասարդ ժողովրդի, հատկապես նրա վերնախավի մոտ, կարող է առաջանալ անլիարժեքության բարդույթ, և այդ բարդույթի հաղթահարման մեխանիզմ ընտրվում է ինքնամույնականացումն այն ժողովրդի հետ, որն ավելի մոտ է էթնիկ կամ հոգևոր առումով և իր բնակչության տարածքում ունի կշիռ, հատկապես՝ քաղաքական: Ուստի առավել նպատակահարմար ռազմավարությունը դարձավ Ադրբեջանի Խորհրդային Մոցիալիստական Հանրապետության մահմեդական ժողովուրդների համախմբումը իբրև մեկ՝

աղորեջանցի ժողովուրդ⁵¹: Բայց տարբեր ժողովուրդների համախմբումը մեկ միասնության մեջ բավական բարդ և երկարատև գործընթաց է: Եվ առաջին բանը, որ պետք էր անել, ընդհանուր ինքնաճանաչականացման սերմանումն էր, որի համար հիմք պիտի ծառայեր վարչատարածքային պատկանելությունը: Տարբեր ազգությունների պատկանող մարդիկ պետք է ինքնաճանաչականացվեին աղորեջանցիների հետ և համարվեին Աղորեջանցի բնակիչներ: Այն բանից հետո, երբ ընդհանուր ինքնաճանաչականացումը «կպատվաստվեր», ժամանակի ընթացքում այն պետք է վերաճեր ազգային ինքնագիտակցության և ազգային ինքնության (ազգի): Աղորեջանը ԽՍՀՄ միակ հանրապետությունն էր, որտեղ կարելի էր դա անել, քանի որ պետության անվանումը նրա տարածքում բնակվող հիմնական ժողովրդի անվան ածանցյալը չէ: Այսպիսով, մոր՝ աղորեջանական հանրության, մաս էին դառնում նովկասյան աղվանների հետնորդներ լեզգիները, իրանական մշակույթի կրողները՝ թալիշները, թաթերը, քրդերը և այլ ազգություններ, լեռնային ժողովուրդները, ինչպես նաև թյուրքական էթնոսը: Արդյունքում՝ մոր հանրությունը կարծես թե դառնում էր ժամանակակից Աղորեջանի տարածքում հազարամյակների ընթացքում գոյություն ունեցող պատմական, հոգևոր և քաղաքական ժառանգության տերը: Բացի այդ, վարչատարածքային պատկանելության հիմքի վրա ընդհանուր ինքնաճանաչականացման ձևավորումը հնարավորություն էր տալիս մահմեդական այլ ժողովուրդների ներկայացուցիչներին թոթափել թյուրք էթնոսի հետ հնարավոր ծուլման երկյուղը, ինչպես նաև նրանց հետագա զարգացման լավ հնարավորություններ էր ստեղծում: Ուստի մացիոնալիզմի ցանկացած դրսևորում ցանկացած էքսիկ միջավայրում դաժանորեն ճնշվում էր: Իսկ Աղորեջանի բարձր դեկլավարությունում ներկայացված էին հանրապետության բոլոր ազգերը: Աղորեջանական հանրության ստեղծման շրջանակներում խրախուսվում էր Աղորեջանի մահմեդական ժողովուրդների ազգային պատկանելությունը փոխելու քաղաքականությունը, և նրանք պարզապես գրանցվում էին որպես աղորեջանցիներ:

Իհարկե, ընդհանուր ինքնաճանաչականացման վերաճումը ազգային ինքնագիտակցության և ազգային ինքնության Աղորեջանում տեղի ունեցավ մի փոքր այլ կերպ, քան ծրագրվել էր: Որպես աղորեջանցի ինքնաճանաչականացումը, իսկ այնուհետև դրա փոխակերպումը ազգային ինքնագիտակցության և ազգային ինքնության բավական հաջող անցավ հանրապետության թյուրքալեզու բնակչության շրջանում: Սիայն դա արդեն համապատասխանում էր Մոսկվայի շահերին: Բայց ինքնաճանաչականացման փոխակերպումը ազգային ինքնագիտակցության այլ ժողովուրդների մոտ տեղի էր ունենում ավելի դանդաղ: Դրա համար էլ ազգային համախմբման գործընթացն Աղորեջանում սկսեց ձեռք բերել միանգամայն այլ ուղղություն: Թյուրքական ընտրանին, հաջող անցնելով «ինքնաճանաչականացում-ինքնագիտակցություն-ազգային ինքնություն» շղթան, սկսեց, փաստորեն, աղորեջանական ինքնությունը պարտադրել հանրապետության մյուս մահմեդական ժողովուրդներին ու նրանց ընտրանիներին, որոնց

համար աղորեջանական հանրությունը հիմնականում գտնվում էր դեռևս ինքնառաջնականացման փուլում: Արդյունքում՝ Աղորեջանի ազգային մահմեդական փոքրամասնությունները աղորեջանական հանրությունն սկսեցին ընկալել որպես իրենց այլ ժողովրդի ազգային ինքնության պարտադրման փորձ: Եվ «աղորեջանցի» ասելով հասկանում էին հենց Աղորեջանի քյուրք էթնոսը, իսկ աղորեջանական հանրությունը դադարեց լինել համախմբող տարր հանրապետության մահմեդական ժողովուրդների համար:

Այնուամենայնիվ, Բաքվի իշխանությունները մեծ հմտությամբ օգտվեցին դրանից և գրեթե առանց արյունահեղության կարողացան ամբողջովին ազատվել քյուրք բնակչությունից, մանավանդ որ Կարմիր Քրդստանի զբաղեցրած տարածքը ռազմավարական կարևոր նշանակություն ուներ Աղորեջանի համար: Բաքվի իշխանություններն արեցին հնարավոր ամեն ինչ՝ թույլ չտալու համար նաև Ալդուլի, Հակ, Հարար գյուղերի հայ բնակչության վերադարձն իրենց տները՝ 1918-1920թթ. կոտորածից հետո: Միաժամանակ նշված տարածքներում գրանցվում էր բնակչության մեծ աճ: Այսպես, եթե 1926թ. Քելբաջարի և Լաչինի շրջանների բնակչության թիվը 37 հազար էր, ապա 1980-ական թթ. սկզբին այն հասնում էր 100 հազարի: Քելբաջարի և Լաչինի շրջանների բնակչությունը հիմնականում գյուղական էր, այն դեպքում, երբ Աղորեջանի ԽՍՀ-ում ընդհանուր առմամբ անշեղորեն նվազում էր գյուղաբնակների թիվը, մարդիկ գյուղերից տեղափոխվում էին քաղաքներ: Այսպես, եթե 1926թ. Աղորեջանի ԽՍՀ գյուղական բնակչության թիվը բնակիչների ընդհանուր թվի 72%-ն էր կազմում, ապա 1987թ. այն արդեն 46% էր: Բայց ուրբանիզացիան ԼՂԽՄ և Հայաստանի միջև գտնվող տարածքները շրջանցեց: Դրանք չափազանց կարևոր աշխարհառազմավարական նշանակություն ունեին, դրա համար էլ թույլ չէր տրվում բնակչությանն այդտեղից տեղափոխվել Աղորեջանի ԽՍՀ խոշոր արդյունաբերական կենտրոններ:

Այս բոլոր փաստերը վերստին ապացուցում են, որ վերոնշյալ տարածքները ոչ մի դեպքում սակարկության առարկա չինել չեն կարող Դաբաղյան հակամարտության կարգավորման մեջ: Դրանցից են կախված ամբողջ հայ ժողովրդի անվտանգ զարգացումը և առաջընթացը:

DAVID BABAYAN

THE RED KURDISTAN: HISTORICAL REVIEW

On July 23, 1923 the territories of later to be know as Kelbajar, Lachin and Kubatly regions were united to form a separate Kurdistan uyezd (area), which is more known as Red Kurdistan. Interestingly, but information about the formation of a Kurdish administrative unit was disseminated back in 1921. For example, on October 3, 1921 Russian Federation People's Commissariat on Nationalities headed by Joseph Stalin in its newspaper published an article where it informed Soviet public that the formation of a Kurdish Republic was in process.

The Kurdish uyezd was comprised of six diara or sub-districts – Kelbajar, Koturlou, Karakishlagh, Muradkhanly, Kurd-Haji and Kubatlou. The administrative center of the uyezd was the settlement of Lachin. The total population of the uyezd was 51.2 thousand people, the Kurds comprising 73,1 percent of the population. The Kurdistan uyezd existed for several years and was abolished on April 8, 1929. Instead of 13 uyezds there were formed eight okrugs (regions) in Azerbaijan Soviet Socialist Republic (SSR). The territories of the Red Kurdistan were included in the newly formed Karabagh okrug. In was only on May 25, 1930 when a separate Kurdistan okrug was formed. The Kurdistan okrug was bigger than its predecessor and incorporated not only the territory of the former Kurdistan uyezd but also the former Zangelan rayon (district) entirely and Jebrail district partly. On July 25, 1930 the Central Executive Committee of the USSR adopted a decision abolishing okrugs as administrative units and introducing new units – the rayons (a sort of regions). Accordingly, the Central Executive Committee of the Azerbaijan SSR adopted a decision on abolishing the Kurdistan okrug. However, no Kurdistan rayon was established later on. Thus, the Kurdish administrative unit existed for around 7 years.

In spite of such short period of existence, the formation, existence, abolition and memories of that entity in general have been laid in the sphere of geopolitics since the first day of the formation of the Azerbaijani state. The formation of the Red Kurdistan in 1923 simultaneously solved some geopolitical issues. First of all, the formation of this entity was a perfect leverage for Moscow to influence Azerbaijan and its attitude towards the new Soviet system. Azerbaijan SSR having two autonomous entities and the Red Kurdistan hardly could have disloyal attitude towards the Communist system. Otherwise, it could lose these territories. Second, having formed the Red Kurdistan, Soviet authorities weakened tensions between two Soviet Republics – Armenia and Azerbaijan. In 1921 Azerbaijan declared Zangezour and Mountainous Karabagh integral parts of Armenia. At that time the territories on which the Red Kurdistan was formed were parts of Zangezour and Mountainous Karabagh. However, in the same year Mountainous Karabagh and most part of Zangezour were given to Azerbaijan under the pressure of Joseph Stalin. This fact, of course, was very painful for Armenia. Consequently, forming the Red Kurdistan, Moscow eased tensions between Armenia and Azerbaijan because from the Armenian perspective those territories did not become parts of Azerbaijan in a pure sense. There was formed a new separate national entity. Third, existence of the Red Kurdistan was also of great importance from foreign policy perspective, since taking into consideration the fact that at that time it was the only Kurdish entity in the world and by such it was, indeed, a very efficient leverage to influence the Kurdish people in general.

Geopolitical considerations became actually the most important reason for abolishing the Red Kurdistan too. In 1930-s there were some significant trends in global politics, the most important of them being the Nazi coming to power in Germany, the imminence of a war between the USSR and Germany and traditionally close ties between Germany and Turkey. In this situation Soviet authorities to form a new Azerbaijani identity, a new Azerbaijani nation, which was to incorporate all the Moslem peoples of the Azerbaijan SSR. What the Kremlin had in mind was to loosen and eventually cut any ties between Soviet Azerbaijan and Turkey. For this very reason not only the existence of the Red Kurdistan, but also the Kurds of Azerbaijan SSR in general became needless and soon to be abolished and disappeared.

1. В договорных Советских республиках. В Купдистанс,- "Жизнь национальностей". N20, 3 окт. 1921, с. 4.
2. Ленин В., Полное собрание сочинений. М., т. 54, 1975, с. 560.
3. Ленин В., Биографическая хроника, М., т. XI, 1980, с. 641-643.
4. "Список населенных мест Азербайджана по данным переписи 1926 года. Купдистанский уезд", Азербайджанское центральное статистическое управление, Баку, 1927.
5. Шу "Заря Востока", 2 июня 1930.
6. История государства и права Азербайджанской ССР, Баку, 1973, с. 412, 505.
7. Ա-Ղը, Հայ-թուրքական ընդհարումները Կովկասում 1905-1906. Ե., 1907, էջ 255:
8. Աղվար Եսու. Բարխուդարյան. Արցախ, Բաքու. 1895, էջ 258:
9. ЦГИАРА, ф. 150, сп. 1, д. 59, л. 5.
10. ЦГИАРА, ф. 150, сп. 1, д. 59, л. 5; Карапетян М., Этническая структура населения Нагорного Карабаха в 1921 году, Ер., 1991, с. 17.
11. Стеклов А., Армия мусавятского Азербайджана, Баку, 1928, с. 40.
12. Бахшпан А., Азербайджанские курды, Баку, 1932, с. 26, 27, 69-72.
13. Letter from the President of the Peace Delegation, Republic of Azerbaijan, to President of League of Nations, December 7, 1920, objecting to League's conclusion on difficulties in assessing frontiers, boundaries, and refuting problems in dispute with Armenia, [FO 371/4955], in Caucasian Boundaries, Documents and Maps (1802-1946), edited by Anita L.P. Burdett, Archive Editions, 1996, p. 715, 717, 719.
14. «Կովկաս», Ե., 7 դեկտեմբերի, 1920:
15. «Թուրքիայի Հայաստան», 12 հունիսի 1921:
16. Сталин И., Да здравствует Советская Армения, "Правда", N273, 4 декабря 1920.
17. "Заря Востока", N225, 29 июля 1928 г.
18. Счастас на փտյախ. Տոքրտյա Բորյա Վ Բոլշևիտսկոմ ռուկովոտվո թո քովոտ «սովտիզաչիո» Հաւաւկաչյա, "Լաբիրտ Վրեմյո", <http://hist.ru/kavbolsh.html>.
19. Там же.
20. Бахшпан А., Азербайджанские курды, с. 50-53.
21. Большая советская энциклопедия, раздел «Аз. ССР», т. I, 1929, с. 642.
22. "Заря Востока", N225, 29 июля 1928 г.
23. Большая советская энциклопедия, раздел «Аз. ССР», т. I, 1929, с. 641.
24. Аристова Т., Курды Закавказья, М., 1966, с. 86.
25. "Заря Востока", N237, 15 октября 1929 г.
26. Бахшпан А., Азербайджанские курды, с. 5, 62, 77-78.
27. Аристова Т., Курды Закавказья, с. 86.
28. Сталин И., Организация Российской Федеративной Республики,- "Правда", N62 и 63, 3 и 4 апреля 1918.
29. Бакасов Ч., Основы курдской орфографии, М., 1983, с. 269.
30. Подробнее см. "Библиография советской курдской книги", Ер., 1962.
31. Անճաւիկան գրոյց Ղարմանտուրի կոմիտէի մախկին տնօրէն Կ.Ավագյանի հետ, Ատնիքաւիկերու, 29 հունվարի 2006:
32. Muller D., The Kurds of Soviet Azerbaijan (1920-91),- "Central Asian Survey", N19, 2000, p. 65.
33. Всесоюзная перепись населения 1937 года, Институт истории Академии наук СССР, М., 1991, с. 95.
34. Обзор деятельности Совнаркома ЗСФСР, Тб., 1923, с. 16.
35. Мамедов К., Население Азербайджанской ССР за 60 лет, Баку, 1982, с. 55.
36. Мгом Ш., Еще раз об азербайджанских курдах, http://www.czdixane.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=114&Itemid=27. 5 сентября, 2004.

37. Мгои Ш., указ. соч.
38. Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 года, Финансы и статистика, М., 1990, с. 118-121.
39. Энциклопедия «Народы России», М., 1994, с. 217.
40. Алекперов А., К вопросу об изучении культуры курдов,- "Труды Азербайджанского филиала Академии наук СССР", Баку, 1936, с. 33-61; Алекперов А., Материалы по археологии и этнографии Азербайджана, Б., 1960, с. 162.
41. Ушбрийский Ибу Эфендиев Р., Камни говорят, Б., 1980. (ашурбэшбэрбб):
42. Чаршчбулшб У.. Զարվածադի շրջանի միակ մզկիթի պատմությունը. Ազատամարտ. N47. 1994. էջ 13:
43. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года, т. IV, пг.14, Центральное статистическое управление СССР, М., 1929, с. 13.
44. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года, указ.док, с.71
45. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года, указ.док, с.19.
46. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года, указ.док, с.73.
47. Энциклопедия «Народы России», указ. док., с. 217.
48. Люди и судьбы. Библиографический словарь востоковедов - жертв политического террора в советский период (1917-1991), раздел Шамилов А., СПб., 2003.
49. Бугай Н., Броев Т., Броев Р., Советские курды: Время перемен, М., 1993, с. 46; Всесоюзная перепись населения 1939 года, М., 1992, с. 71.
50. Muller D., The Kurds of Soviet Azerbaijan. 1920-91. p.62.
51. Бабаян Д., Нагорно-карабахский конфликт и самоопределение азербайджанского народа,- "Центральная Азия и Кавказ", N5, 2003.
52. Азербайджанская советская энциклопедия, Б., 1981, т. V, с. 334, том VI, с. 173.
53. Атлас Азербайджанской ССР, М., 1963, с. 14-15; Советский Энциклопедический Словарь, М., 1990, с. 23.